

Анатолій
Єрмоленко

УДК 101.1

НОРМАТИВНА КОГЕРЕНТНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

1. Чи має філософський дискурс нормативний характер? Якщо так, то чим це зумовлено? Якщо ні, то чому нормативність чужа філософському дискурсу?

По-перше, варто зазначити, що будь-яка людська діяльність тією чи тією мірою має нормативний характер. Нормативність — це дотримання принципів, правил, норм, які визначають соціальну дію, зокрема мову й мовлення. Нормативність також украй важлива для будь-якого наукового дискурсу, насамперед філософського. Це в тому разі, коли філософія залишає за собою право домагання істини, а не зводиться до есеїстики або до інших художніх та духовних практик, щоправда, й вони здійснюються за певними правилами та нормами.

Як стверджує сучасний німецький філософ, представник трансцендентальної прагматики і етики дискурсу Дитрих Бюлер, «різноманітні науки й філософія мають єдиний нормативний фундамент в аргументативній практиці»¹. Цей нормативний фундамент уможливорює співпрацю філософів із науковцями інших дисциплін, «знімаючи» певною мірою суперечність між «науками про природу» і «науками про дух». Треба додати, що й будь-яка діяльність людей має цей нормативний фундамент. І якщо для класичної філософії рефлексійним супроводом нашого знання про світ була формула

¹ Böhler, D. (1985). *Rekonstruktive Pragmatik. Von der Bewußtseinsphilosophie zur Kommunikationreflexion: Neubegründung der praktischen Wissenschaften und Philosophie* (S. 19). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

«Я мислю», то для сучасної філософії таким супроводом є формула «Я аргументую в дискурсі». **Тому нормативність не тільки не може бути чужою філософському дискурсу, а навпаки, є його неодмінною умовою.**

Це пов'язане насамперед із тлумаченням самого поняття «норма», адже норма, або закон має як *дескриптивний*, так і (першою чергою) *прескриптивний* зміст, що віддзеркалює не тільки те, що є, а й те, що *має* бути. Можливість дескрипції міститься у самому бутті, природі, суспільстві, у *фактичності того, що є*. Можливість прескрипції постає в *контрфактичності того, що має бути*. Саме поняття «норма»² містить у собі як фактичний, онтологічний, так і контрфактичний, трансцендентальний зміст. Про це свідчить і таке поняття, як «нормальне». Найпростішим його визначенням є відповідність нормі. Проте, звернувшись до походження цього слова, виявимо й інший зміст. Так, у Стародавній Греції поняття «нормальне» поєднувалось із поняттям «природа». Нормальним було те, що відповідає природі.

Отже, поняття «нормальне» набуває того подвійного значення, властивого й самому поняттю природи. Природа тлумачиться, — і про це свідчать твори Гіпократата, — з одного боку, як *середній* «природний» стан чи властивість, з іншого — як те, що притаманне *здоровому* стану тіла та його органам, а відтак відповідає *ідеальному* стану, відновлення якого і є завданням і метою лікувальної терапії. Такий погляд властивий і розумінню норми як такої, зокрема; у Цицерона норма як масштаб не походить безпосередньо ані з природи (хоча сама природа розглядається на зразок будівничого, чиї інструменти мають бути використані у людській діяльності), ані зі всезагального закону розуму. «Закон є найвищим розумом, що віддзеркалює природу ..., подібний розуму є закон, якщо він затверджується і викристалізовується як дух людини»³.

² Поняття «норма», як свідчить «Словник іншомовних слів», походить від латинського «*norma*», що в українському перекладі означає правило, взірць. «Норма є загально-визначене узаконене правило, міра, закон, взірць» (*Словник іншомовних слів* (1974) (с. 470). Київ: Головна редакція УРЕ). Латинське «*norma*», як зазначено в «*Historisches Wörterbuch der Philosophie*», своєю чергою, походить від давньогрецького *κἀνὼν*, що латиною визначається як косинець, висок, масштаб, правило. Ці поняття свідчать, що термін «норма» спершу застосовується в будівельній справі. Перший відомий теоретик архітектури Вітрувій застосовує поняття «норма» для визначення пристрою вимірювання правильних кутів в будівельних конструкціях, вказуючи на «справедливість косинця». Нормою в античності називали також призначений для визначення прямих будівельних конструкцій висок, що був у наборі пристроїв будівельного майстра. Кожна будова, зауважував Пліній, має здійснюватись за допомоги виска та ватерпаса і в точній відповідності до їхніх показчиків. Таким чином витлумачене поняття «*norma*» було поширене і на сферу духовно-практичної діяльності людини. Зокрема, Цицерон у філософії права застосовує поняття «*norma*» поряд із поняттям «*regula*», витлумачуючи закон, вдаючись до метафорики, запозиченої з будівельної справи, тобто як «масштаб права чи безправ'я» («*regula inris atque iniuriae*») (Norm (1984). In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (B. 6, S. 906). — Basel, Stuttgart: Schwabe).

³ Ibidem.

Це твердження, на наш погляд, цілком слушне і стосовно тлумачення *норми* загалом і соціальної *норми* зокрема. Взаємовідношення дескриптивного і прескриптивного аспектів *норми* міститься й у змісті поняття «нормальне», що набуло прояву в його історичному розвитку і позначилося на історико-філософському його тлумаченні. Відповідно до тих чи тих історичних умов домінує дескриптивний чи нормативний зміст поняття «норма». Дескриптивний зміст *норми* постає у вигляді таких понять, як нормальне, повсякденне, звичне, природне. За прескриптивним значенням «норма» є приписувальним правилом, чи законом, що вимагає точного й безумовного дотримання, не припускаючи заперечень. Отже, хоча *норми* виникають серед людей і для людей, тобто в емпіричному світі життя людей, вони вже за визначенням мають приписувальне й зобов'язувальне спрямування. Тому за своєю суттю *норми* мають насамперед не дескриптивний, а прескриптивний характер. Як слушно наголошує Г.Г. Вригт, «норми приписують, а не описують»⁴. Проте за своїм змістом вони певною мірою «щось і описують», однак не суто емпіричний (феноменальний) світ, а світ ноуменальний (ідеальний).

Функціональний аспект *норми* полягає в тому, що вона є засобом соціальної інтеграції поведінки людей та соціальних груп у певну цілість. Завдяки *нормам* вимоги та установлення суспільства, соціальних груп трансформуються в еталони, моделі, стандарти модального й обов'язкового в поведінці представників цих груп, виконуючи функцію мотивації, орієнтації та легітимації. *Норма* як керівне начало є необхідною умовою підпорядкування діяльності людей суспільним (груповим, класовим) вимогам. Вона не може здійснюватись без певного обмеження, що регламентує діяльність, свідомість та переживання індивіда. Тому наука про суспільство, зокрема «соціологія, — як зауважує Френсис Фукуяма, — врешті-решт, є наукою, присвяченою вивченню соціальних *норм*»⁵.

У цьому прескриптивному значенні *норма* може поставати як дещо «зовнішнє» стосовно буття людини, як той контрфактичний шаблон, що немовби нав'язаний ззовні, однак людина має на нього зважати й мусить пристосовуватися до нього, аби мати можливість погоджувати та координувати свої дії з іншими людьми, інтегруючи їх у загальну соціальну цілість. Дескриптивний зміст значення *норми*, що описує наявний стан речей, постає як «внутрішній» вимір буття людини, що становить її природний, онтологічний зміст, як дещо їй безпосередньо притаманне. У цьому разі *норма* має вигляд чогось звичного, що й характеризується як «нормальний стан». *Норма* постає тут як визначення нормальної поведінки, нормальних почуттів, нормальних думок.

⁴ Wright, G.H. (1994). Von. Sein und Sollen. In: Wright, G.H. *Normen, Werte und Handlungen* (S. 45). Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

⁵ Фукуяма, Ф. (2005). *Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку* (с. 157). Київ: Тандем.

Слово «нормальне», чи «звичайний стан» надає можливість зазирнути в підґрунтя походження соціальних, а також моральних норм. Адже «нормальне» на відміну від «нормативного» полягає не в простому пристосуванні до норм, що утвердились у певному суспільстві й мають характер обов'язковості. Коли йдеться про «нормальне» стосовно, скажімо, певної людини, то мається на увазі те, що можна передбачити, *що від неї можна очікувати*, тобто що вона поводитиметься так, а не інакше. Проте таке «очікування» пов'язане із *взаємністю*. Тому поняття «норма», яким позначається правило, взірць, стандарт, визначає такий рівень *взаємних очікувань*, який, так би мовити, затвердіває у своїй усталеній, узагальненій, довершеній формі «генералізованого очікування», як визначав норму Т. Парсонс⁶. І в цьому генералізованому вигляді норма може поставати у своєму відчуженому від буття індивіда вигляді як щось зовнішнє, набуваючи метафізичних, трансцендентних, сакральних, контрфактичних, прескриптивних визначень. Інтерсуб'єктивне підґрунтя норми і розкриває той факт, що вона *позначає певні очікування, які генералізуються та універсалізуються*.

2. Що означає нормативність дискурсу?

Дискурс як форма мовленнєвих актів має нормативний характер, що розробляється теорією і застосовується практикою дискурсу. Теорія дискурсу — комплексна гетерогенна дисципліна, що виникла внаслідок герменевтично-лінгвістично-прагматично-семіотичного повороту на перетині лінгвістики, соціології знання, когнітивної антропології та сучасних критичних теорій суспільства. Отже, дискурс слід розглядати як мовну прагматику, як інструмент соціальної дії, як соціальну практику і соціальну метаінституцію.

В архітектоніці мовленнєвих актів дискурс часто-густо розглядають надто широко, ототожнюючи його з будь-якими мовленням. Проте в цьому тексті йтиметься про вузьке розуміння дискурсу, а саме таке, коли мовлення, діалог, дискусія пов'язані з аргументацією, здійснюваною за певними принципами, правилами, нормами та настановами. «Дискурс — це форма комунікації, що визначається аргументацією, форма, в якій домагання значущості, що стали проблематичними, є темою обговорення»⁷. Таке глумачення дискурсу властиве представникам етики дискурсу, яку розробляють Карл-Отто Апель, Юрген Габермас, Дитрих Бюлер, Вольфганг Кульман, Горст Гронке та ін.

⁶ Parsons, T. (1949). The structure of social action (p. 76f). New York; London. Таке визначення досить поширене в сучасній західній філософській та соціологічній літературі (див.: Opp, K.-D. (1983). *Die Entstehung sozialer Normen: Ein Integrationsversuch sozial., sozialpsycholog. und ökonom. Erklärungen*. Tübingen; Luhmann, N. (1972). *Soziologie der Moral*. In: *Theorie und Moral / Hrsg. von Luhmann, N.* (S. 53). Frankfurt a. M.: Suhrkamp; Habermas, J. (1973). *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus* (S. 148). Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

⁷ Habermas, J. (1983). Wahrheitstheorien. In: Fahrenbach, H. (Hrsg.). *Wirklichkeit und Reflexion* (S. 214). Pfullingen: Neske.

Треба зазначити, що нормативний характер дискурсу в етиці дискурсу визначається принципами, імперативами, правилами, нормами, настановами, які, по-перше, вноормовують сам дискурс, по-друге, дискурсом і обґрунтовуються, тобто сам дискурс має відповідний законодавчий характер.

До таких принципів належать:

1. Принцип універсалізації (принцип «U»): «Кожна значуща норма має відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, які згодом виникатимуть із її *всезагального* застосування при задоволенні інтересів *кожного* індивіда, можуть бути без примусу прийняті *усіма* учасниками»⁸.

2. Сам принцип дискурсу (принцип «D»): «Чини так, щоб усі, зокрема всі ті, кого це стосується, *як* можливі партнери по аргументації, або дискурсу, погодилися із твоїм способом дії»⁹.

Ці принципи мають своє опертя в домаганні значущості мовних висловлювань, а саме: а) зрозумілість; б) правдивість; в) істинність; г) правильність¹⁰.

Своєю чергою ці домагання значущості забезпечуються певними правилами дискурсу, сформульованими Робертом Алексі та розвиненими Ю. Габермасом. Ці правила формулюються у трьох вимірах:

1. Логічно-семантичні правила, що не містять етичного змісту:

1.1. Жодний мовець не повинен суперечити собі.

1.2. Жодний мовець, який застосовує предикат F до предмета A, має бути готовий застосовувати цей предикат до будь-якого предмета, що відповідає A.

1.3. Різні мовці не повинні вкладати в однакові висловлювання різний зміст.

Діалектичні правила етичного змісту, які передбачають обопільне визнання:

2.1. Кожний мовець має стверджувати тільки те, в чому він сам переконаний.

2.2. Хто висуває правило чи норму, які не є предметом дискусії, має це обґрунтувати.

3. Риторичні правила щодо забезпечення вільної від примусу і рівних шансів участі у дискурсі:

«3.1. Кожний, здатний до мови та діяльності суб'єкт, може брати участь в дискурсі.

3.2. а) кожний може проблематизувати будь-яке твердження;

б) кожний може виступати в дискурсі з будь-яким твердженням;

в) кожний може висловлювати свої погляди, бажання, потреби.

⁸ Habermas, J. (1984). *Über Moralität und Sittlichkeit — Was macht eine Lebensform «rational»?* In: Schnädelbach, H. (Hrsg.). *Rationalität* (S. 219). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

⁹ Бьолер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи* / пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка (с. 52). Київ: Стилос.

¹⁰ Бьолер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи* (с. 62). Київ: Стилос. Див. також: Habermas, J. (1984). *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des Kommunikativen Handelns* (S. 354). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

3.3. Жоден учасник дискурсу не повинен зазнавати (внутрішніх і зовнішніх) перешкод у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені в першому і другому пунктах права»¹¹.

Риторичні правила-норми є контрфактичними умовами ідеальної комунікації, або ідеального дискурсу як регулятивного принципу досягнення згоди в реальній комунікації. Таким чином, ідеальна комунікація, або ідеальний дискурс характеризується такими чинниками: усі учасники комунікації є в принципі рівноправними, жоден аргумент не належить виключати, і ніхто не має зазнавати перешкод чи якихось інших відвертих або прихованих утисків з боку влади щодо використання своїх мовленнєвих актів, останньою інстанцією має бути лише «своєрідний невимушений примус вагомшого аргументу»¹².

Ці правила дискурсу конкретизовані Вольфгангом Кульманом як головні норми (Grundnormen):

Норма 1. Аргументуй раціонально.

Норма 2. Дбай про розумний консенсус.

Норма 3. У всіх випадках, коли твої інтереси стикатимуться з інтересами інших, дбай про розумний практичний консенсус із ними.

Норма 4: Намагайся робити внесок у ствердження таких відносин, які наближають реалізацію ідеальної комунікативної спільноти, і дбай про те, щоб зберегти вже досягнені наявні умови можливої реалізації ідеальної комунікативної спільноти¹³.

Дотримання цих принципів, правил, норм і настанов забезпечує нормативну когерентність дискурсу, тобто його нормальне функціонування як інстанції досягнення консенсусу на підставі виявлення перформативної суперечності твердження самому собі, коли форма твердження, в якому щось стверджується, і його зміст (заперечення цього твердження) суперечать одне одному. За приклад таких перформативних суперечностей можуть правити такі висловлювання: «я стверджую, що істини не існує», або «я стверджую як істину, що я не претендую на істину», «я стверджую, прагнучи порозуміння, що я не претендую на порозуміння» тощо¹⁴.

¹¹ Alexy, R. (1978). Eine Theorie des praktischen Diskurses. In: Oelmüller, W. (Hrsg.). *Normenbegründung — Normendurchsetzung, Materialien zur Normendiskussion* (Bd. 2, SS. 22–58). Paderborn: Schöningh. Див. також: Habermas, J. (1983). *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln* (S. 89). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

¹² Habermas, J. (1971). Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. In: Habermas, J., Luhmann, N. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie?* (S. 137). Frankfurt a. M.: Suhrkamp. Див. також: Apel, K.-O. (1990). Nichtmetaphysische Letztbegründung? In: *Nachmetaphysische Philosophie* (S. 42). Köln: Opladen.

¹³ Kuhlmann, W. (1985). *Reflexive Letztbegründung. Untersuchungen zur Transzendentalpragmatik* (S. 215). Freiburg, München: Alber.

¹⁴ Apel, K.-O. (1987). Fallibilismus, Konsensstheorie der Wahrheit und Letztbegründung. In: Kuhlmann, W. von (Hrsg.). *Forum für Philosophie Bad Homburg. Philosophie und Begründung* (S. 76). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Перформативно суперечливим слід вважати також політичне твердження, на підставі якого було ухвалено рішення про розпуск ЦВК України: «Я легітимний президент, обраний чинною ЦВК, стверджую, що комісія діяла з порушеннями, які підважують легітимність виборів». Ця суперечність полягає в тому, що форма висловлювання, в якому щось стверджується («я легітимний президент»), суперечить його змісту, який ставить під сумнів легітимність виборів.

Своєю чергою порушення зазначених принципів, правил, норм і настанов призводить до виникнення аномальних, викривлених дискурсів. Прикладом порушення правил *логіко-семантичного змісту* може бути твердження, свого часу висловлене відомим філологом Л.В. Щербою: «Глокая куздра штеко будланула бокра і курдячит бокрѣнка». Це висловлювання є правильним фонологічно і синтаксично, однак є неправильним семантично. В онтогенезі, коли діти здійснюють перші спроби висловлювати свої думки, вони можуть робити такі помилки. Наприклад, так само неправильним було твердження моєї 4-річної онучки Дарусі, коли вона, повернувшись із подорожі зі своїми батьками, повідомила: «Я подобаюсь літати літаку».

Порушення *діалектичних правил* може бути застосоване в прихованих перлокутивах, коли те чи те твердження використовується задля впливу на слухача з метою досягнення прихованої цілі на підставі латентної стратегічної дії. Як тест можна використати Габермасовий приклад такої прихованої стратегічної дії: *S* просить *H* надати гроші *У* для підготовки крадіжки зі зломом, причому *H* не знає цього, понад це, якби знав, то не схвалив би і не зробив би цього. Такий мовленнєвий акт є прихованою стратегічною дією, або «приховано-стратегічним вживанням мови, яка паразитує на нормальному, оскільки останнє лише тоді функціює, коли принаймні одна сторона виходить з того, щоб мова застосовувалася з орієнтацією на порозуміння»¹⁵. Це такий мовленнєвий акт, який спрямовано не на пошук згоди шляхом аргументації, а на досягнення прихованих цілей засобами введення в оману, прихованими від громадськості домовленостями, змовою тощо.

Порушення *риторичних правил* можуть бути спричинені асиметричними відносинами панування, що викривляють комунікацію і сам дискурс. Такі викривлення проявляються в ідеологіях, пропаганді, рекламі та інших соціальних діях, які застосовують приховані перлокутиви, посилювані цифровими технологіями.

Виявлення зазначених порушень, що призводять до аномальних, викривлених дискурсів, дає змогу викривати технологічні засоби ідеологій, пропагандистських технологій, рекламних маніпуляцій тощо. Завдяки таким можливостям дискурс бере на себе легітимативну функцію як метаінституція суспільства. Д. Бьолер так визначає роль дискурсу в цьому процесі:

¹⁵ Габермас, Ю. (1999). Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ. В: Єрмоленко, А.М. *Комунікативна практична філософія. Підручник* (с. 295). Київ: Лібра.

«... лише ті норми, практики, проекти можуть бути визнані легітимними, які (за умови знання їх наслідків та побічних наслідків) могли б бути без примусу визнані усіма можливими учасниками дискурсу в процесі аргументації»¹⁶

Реалізація принципів, норм і правил дискурсу як метаінституційної інстанції суспільства уможлиблюється такими узагальненими вимогами-настановами:

— *перша* настанова така: шукай вагомішого аргументу!;

— *друга вимога* звучить так: утримуйся від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених нашвидкоруч, від примусу цифрових технологій і некритичних тверджень в інтернеті;

— *третья*, соціальна, *вимога* дискурсу: завжди поважай людську гідність усіх тих, про кого ти говориш або пишеш¹⁷.

Варто наголосити, що саме остання вимога має бути й першою вимогою. Тому що, коли йдеться про філософський дискурс, ми повинні поважати його учасників, до того ж він має бути відкритим, неупередженим і вільним від примусу. Отже, ці вимоги є й морально-практичними.

Таким чином, дискурс, як і будь-яка соціальна дія, має нормативний характер. Дотримання принципів, правил, норм та настанов, що забезпечують нормативну когерентність дискурсу, є «пресупозицією» **дискурсивної справедливості** та **дискурсивної відповідальності**, яку наука має «вже за плечима» як домагання практичного (морального) розуму¹⁸. Нормативна когерентність дискурсу є також основою для його функціонування як метаінституції обґрунтування соціальних (моральних, правових) норм і легітимації інституцій деліберативної демократії суспільства комунікації та діалогічної цивілізації.

Анатолій Єрмоленко — член-кореспондент НАН України, професор, доктор філософських наук, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

¹⁶ Böhler, D. (1994). In dubio contra projectum. Mensch und Natur im Spannungsfeld von Verstehen, Konstruieren, Verantworten. In: *Ethik für die Zukunft. Im Diskurs mit Hans Jonas* (S. 265). München: Beck.

¹⁷ Бьолер, Д. (2017). Розмисли щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз / пер. з нім. А. Єрмоленка. *Філософська думка*, 2, 54.

¹⁸ Бьолер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи* / пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка (с. 37). Київ: Стилос.